

УДК 316.6:316.4

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-106>

Жовтянська Валерія Вікторівна,

доктор психологічних наук,

провідний науковий співробітник лабораторії методології

психосоціальних і політико-психологічних досліджень,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-7992-6943

vzhovtianska@gmail.com

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Актуальність. Загроза формування тоталітарних режимів залишається цілком реальною для сучасної дійсності, а тому зростає запит на дослідження причин, які уможливають постання подібних явищ. Причому серед комплексу таких причин на найбільшу увагу заслуговують не конкретні соціальні передумови, що сприяли виникненню тих чи інших тоталітарних режимів, а загальні детермінанти, що лежать в основі формування тоталітаризму як політичного та історичного феномену.

Мета дослідження: визначити соціально-психологічні детермінанти формування тоталітаризму як політичного та історичного феномену.

Методологія та наукові підходи. У статті тоталітаризм розглянуто як одну із форм реакції (історичного відкату), яка закономірно виникає після революційних ліберально-демократичних перетворень. На основі теоретичного аналізу доведено, що детермінанти цих перетворень, так само як і детермінанти, що лежать в основі зазначених відкатів і визначають форму, якої вони набувають, мають соціально-психологічну природу.

Результати. У комплексі детермінант, що спричиняють формування тоталітаризму, виділено три аспекти. Перший із них представлений детермінантами, які призводять до переформатування традиційного суспільства, відходу від старої форми правління і побудови нових демократичних режимів. Це розвиток раціональності, який, відповідно, стає каталізатором для розвитку соціальної суб'єктності та людиноцентричних засад гуманізму. Другий аспект представлений детермінантами, які зумовлюють провали в розбудові демократичних відносин і подальшу реакцію. Це нестача політичної компетентності, а також нерівномірний розподіл соціальної суб'єктності та орієнтація населення на ліберально-демократичні цінності. Третій аспект пов'язаний з розвитком ідеологій, зокрема і тих, що належать до ультраправого та ультралівого крила політичного спектру. Детермінантою цих процесів є розвиток

раціональності, що уможливило розроблення різноманітних моделей суспільного устрою та шляхів їх реалізації.

Практична значущість результатів полягає передусім у виокремленні соціально-психологічних характеристик суспільства, які є запобіжником для формування тоталітаризму.

Ключові слова: тоталітаризм; демократія; детермінанти історичного розвитку; раціональність; соціальна суб'єктність; ліберально-демократичні цінності; політична компетентність.

Valeria V. Zhovtianska,

Doctor of Psychological Sciences,

leading researcher of the laboratories of methodology of psychosocial and political-psychological research,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-7992-6943

vzhovtianska@gmail.com

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF THE FORMATION OF TOTALITARISM

Relevance. The threat of the formation of totalitarian regimes remains quite real for today's reality, and therefore the demand for research into the reasons that enable the emergence of such phenomena is growing. Moreover, among the complex of such reasons, it is not the specific social preconditions that contributed to the emergence of certain totalitarian regimes deserve the greatest attention, but the general determinants that underlie the formation of totalitarianism as a political and historical phenomenon.

The purpose: to determine the socio-psychological determinants of the formation of totalitarianism as a political and historical phenomenon.

Methodology and scientific approaches. In the work, totalitarianism is considered as one of the forms of reaction (historical rollback), which naturally arises after revolutionary liberal-democratic transformations. On the basis of theoretical analysis, it is proved that the determinants of these transformations, as well as the determinants that underlie the mentioned rollbacks and determine the form they take, have a socio-psychological nature.

Results. In the complex of determinants that cause the formation of totalitarianism, three aspects can be distinguished. The first of them is represented by the determinants that lead to the reformation of traditional society, the departure from the old form of government and the construction of new democratic regimes. This is the development of rationality, which, in turn, becomes a catalyst for the development of social subjectivity and human-centered principles of humanism. The second aspect is represented by the determinants that cause failures in the development of democratic relations and subsequent reactions. This is a lack of political competence, as well as an uneven distribution of social subjectness and orientation to liberal-democratic values

among the population. The third aspect is related to the development of ideologies, in particular those belonging to the ultra-right and ultra-left sides of the political spectrum. The determinant for these processes is the development of rationality, which made it possible to develop various models of social organization and ways of achieving them.

The practical significance of the results lies primarily in the identification of socio-psychological characteristics of society, which act as a preventer for the formation of totalitarianism.

Keywords: totalitarianism; democracy; determinants of historical development; rationality; social subjectness; liberal democratic values; political competence.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. На жаль, у ХХІ ст. дослідження тоталітаризму не втрачає своєї актуальності. У спадок від розквіту популярності комуністичної доктрини у світі залишається кілька тоталітарних режимів, побудованих на основі ультралівової ідеології. Ще донедавна здавалось, що це своєрідний рудимент з епохи модернізму, який дисонує із сучасними тенденціями розвитку. Але останнім часом на світовій арені з'явився новий політичний режим, який цілком може бути зарахований до тоталітарних і який опановує вже ультраправі ідеологічні позиції. Це демонструє, що загроза формування тоталітаризму залишається цілком реальною для сучасної дійсності, а тому зростає запит на дослідження причин, які уможливають постання подібних явищ. Причому серед комплексу таких причин на найбільшу увагу заслуговують не конкретні соціальні передумови, що сприяли виникненню тих чи інших тоталітарних режимів, а загальні детермінанти, що лежать в основі формування тоталітаризму як політичного та історичного феномену.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перед тим як звернутися до сучасних розвідок, присвячених аналізу тоталітаризму та причин його формування, доцільно зробити короткий екскурс в історію проблеми, оскільки класичні праці з цієї тематики задають характер тлумачення зазначеного феномену.

Однією з перших і водночас знакових робіт у цій царині стала книга Х. Арендт «Джерела тоталітаризму» (Арендт, 1996). У центрі уваги авторки два політичні режими, а саме сталінізм і нацизм, побудовані, відповідно, на ультралівій та ультраправій ідеології. Саме панівну в суспільстві ідеологію, утілену в необмеженій владі однієї політичної партії, Арендт розглядала як основу і ключову ознаку тоталітаризму. Водночас головною причиною його виникнення вона вважала атомізацію суспільства, або, інакше кажучи, роз'єднаність його членів, які не спроможні до самоорганізації, а відтак потребують зовнішньої спрямовуючої сили.

К. Поппер (1994) розглядає сучасний тоталітаризм як різновид «закритого суспільства», яке бере початок ще з племінного устрою. Йому протиставляється «відкрите суспільство», побудоване на засадах людяності, раціональності, рівності та свободи. Це суспільство, за Поппером, вибудовується нашою цивілізацією, і на шляху його будівництва трапляється чимало реакційний рухів. Останні значною мірою базуються на передсудах щодо можливості демократичних реформ, а передусім – на історизмі, під яким Поппер розуміє філософське вчення про закономірності суспільного розвитку, а відтак і про можливість передбачення цього розвитку.

Натомість К. Фрідріх і З. Бжезинський хоча й розглядають тоталітарні режими як різновид існуючих здавна автократичних режимів, водночас доводять, що тоталітаризм належить розглядати як історично нове явище (Friedrich, & Brzezinski, 1965). Автори зауважують, що фашистська і комуністична системи мають значно більше спільного одна з одною, ніж з будь-якими іншими державними системами, зокрема і з ранніми автократіями. Фрідріх і Бжезинський вважають, що з історичного погляду тоталітаризм – це спроба зберегти автократичний спосіб державного управління і запобігти виродженню держави в складних умовах ліберальної епохи. Вони виокремлюють шість ознак тоталітарних режимів і зазначають, що ці ознаки здебільшого не виявляються в автократичних режимах минулого. Хоча дослідники не знаходять пояснення для виникнення тоталітаризму, водночас саму можливість появи такого пояснення вони допускають за умови, що цей феномен не буде розглядатися як суто ідеологічний. А проте наявність усеохопної ідеології виділяють як першу із шести запропонованих Фрідріхом і Бжезинським ознак тоталітарного режиму (іншими такими ознаками є: єдина партія, очолювана вождем; терористична поліція; монополія на засоби масової комунікації; монополія на озброєння; централізована планова економіка).

До психологічного аналізу феномену тоталітаризму та причин його постання одними з перших вдалися представники франкфуртської школи. Е. Фромм (1990) розглядав ці причини передусім на прикладі німецького нацизму, вважаючи, що в основі його формування лежить комплекс як соціально-економічних, так і психологічних чинників. До останніх він відносив можливості компенсаторного самоствердження «маленької людини», яка втратила визначеність свого місця в суспільному устрої після повалення монархії, а також садомазохістські мотиви. Крім того, Фромм розглядає психологічні передумови виникнення тоталітаризму в більш широкому контексті, а саме в тривозі й страху самотності,

викликаних притаманною ліберальному суспільству свободою, яка несе із собою і благо, і тягар відповідальності.

Інший представник франкфуртської школи – Т. Адорно – разом з американськими психологами розробляв концепт авторитарної особистості, тобто особистості, схильної орієнтуватися на диктат лідера, традиції та загальноприйняті норми (Adorno, Frenkel-Brunswick, Levinson, & Sanford, 1950). Дослідники запропонували тест для визначення особистісної авторитарності, яка, на їхню думку, визначається вираженістю дев'яти взаємопов'язаних характеристик особистості.

Хоча розвідки, пов'язані з франкфуртською школою, зазнали потужної критики як через теоретико-методологічну недосконалість (зокрема, опертя на фрейдизм), так і через політичну заангажованість, а проте слід відзначити вплив цих розвідок на подальший шлях наукового аналізу тоталітаризму.

Розгляньмо відтак сучасні психологічні дослідження цього феномену.

А. Монтуорі розглядає, наприклад, «тоталітарне мислення», яке, на його думку, може виникати навіть не в авторитарної особистості за певних обставин, а саме в разі реальної або уявної небезпеки та/або в ситуації надмірної для цієї особистості складності (Montuori, 2005). За таких умов особистість схильна вдаватися до чорно-білого мислення (логіки «або-або»), каналізувати страхи і невдоволення на аутгрупу, підкорюватись авторитету, знижувати рефлексивність, вдаватися до ультраконсервативних настанов. «Тоталітарне мислення», на думку Монтуорі, часто формується під впливом політичної пропаганди і може стати передумовою для утвердження тоталітарного режиму.

М. Десмет також розглядає психологічні чинники постання тоталітаризму, але він схильний вважати, що ці чинники не формуються під впливом політичної пропаганди, а швидше використовуються нею; їхнє ж формування передусім зумовлено тією соціальною ситуацією, в якій живе людина (Desmet, 2022). До таких чинників Десмет відносить наявність у людини відчуття самотності та нестачу соціальних зв'язків, брак сенсу і мети життя, тривогу й невдоволення, які виникають через самотність і невизначеність сенсу, прояв фрустрації та агресії внаслідок тривоги і загального невдоволення.

На відміну від Монтуорі і Десмета, М. Чаббана розглядає психологічні причини формування тоталітаризму не як деякі ситуативні фактори, що є реакцією особистості на зовнішні обставини, а як відносно сталі характеристики населення (Chabbona, 2007). Ідеться про готовність і навіть прагнення людей бути об'єктом тоталітарного контролю. Водночас Чаббана вважає, що наявність цього чинника дає змогу тоталітарним

партіям використовувати ефективні методи пропаганди і маніпулювання. Відповідно, подолання цього чинника, тобто зміни в масовій свідомості, на думку Чаббани, є головною умовою подолання тоталітаризму і формування демократії.

Ми також розглядаємо певні психологічні характеристики населення як головну умову, що уможливорює становлення і функціонування успішних демократій (Жовтянська, 2015). До цих характеристик відносимо громадянську (соціальну) суб'єктність населення, його соціальну компетентність та орієнтацію на ліберально-демократичні цінності. Якщо ці характеристики не сформовані або недостатньо виражені, у суспільстві утверджується олігархія або авторитарний чи тоталітарний режим правління, причому останній передбачає залучення владою ідеологічного ресурсу.

Тоталітарні ідеології як передумову формування тоталітаризму розглядає і П. Горностай (2017). Прикметно, що до таких ідеологій він відносить не лише ультраправі або ультраліві системи політичних поглядів, а й релігію як можливий базис становлення релігійного фундаменталізму.

Виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. На основі представленого огляду можемо побачити, що дослідники наводять досить широкий спектр можливих причин формування тоталітаризму. Та водночас відкритим залишається запитання, чому це явище виникає на певному етапі історичного розвитку, а саме за доби модернізму (звісно, ми тут говоримо про тоталітаризм у вузькому, класичному розумінні, а саме як про тоталітарний режим, побудований на ультраправій або ультралівій політичній ідеології). З одного боку, відповідь нібито лежить на поверхні і полягає в тому, що саме в цей період зазначені ідеології знайшли широкий відгук у масах. Але насправді це лише переорієнтовує запитання, яке тепер може звучати так: чому ці ідеологічні течії набули такого поширення саме на цьому історичному етапі? Тож актуальною залишається проблема визначення причин формування тоталітаризму як політичного та історичного феномену.

У більш загальному розумінні тут ідеться про визначення детермінант історичного розвитку, і це якраз та постановка питання, проти якої активно виступав Поппер. Теоретик лібералізму обґрунтовував це тим, що детермінація соціального руху неможлива, оскільки людина наділена свободою волі і може сама визначати напрям цього руху. До певної міри тут можна погодитися з Поппером, оскільки справді єдиним можливим суб'єктом історичного розвитку є людина як член суспільства і саме від її мотивації, але також і навичок, звичок, когнітивних можливостей тощо залежить перебіг цього розвитку. Отже,

знаючи психологічні характеристики членів соціуму, ми маємо можливість охарактеризувати, а подекуди й спрогнозувати напрям історичного руху.

Звісно, це повністю не знімає проблему свободи волі, оскільки теоретично людина в будь-який момент вільна змінитися і зробити вибір, не детермінований її наперед визначеними характеристиками. Але психологи знають, що особистісні властивості в межах дорослої популяції є доволі стійкими параметрами. Певною мірою це пов'язано з тим, що людина сама є продуктом соціального розвитку, а тому характеристики представників того чи іншого суспільства будуть частково визначатися притаманною цьому суспільству культурою. У будь-якому разі, хоч окремий індивід і спроможний, суто теоретично, вийти за межі власних сталих характеристик, та масова свідомість як носій культурних настановлень не змінюється стрибкоподібно і її розвиток має свою тяглість. Тому психологічні характеристики населення є ще більш усталеними параметрами, ніж характеристики окремої особистості, навіть з теоретичного погляду. Отож цілком коректно говорити про наявність психологічних (а з урахуванням того, що йдеться про членів соціуму, – соціально-психологічних) детермінант історичного розвитку.

Мета статті: визначити соціально-психологічні детермінанти формування тоталітаризму як політичного та історичного феномену.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ми розглядаємо процес постання тоталітарних режимів, як це, можливо, не дивно звучить, у контексті загального тренду на лібералізацію суспільних відносин, який започаткувався в Європі у Нову добу (Жовтянська, 2020). Одним із проявів цього тренду є низка ліберально-демократичних (або «буржуазних», за марксистською термінологією) революцій з притаманною їм зміною політичних інститутів і залученням широких верств населення до державного управління. Водночас, на відміну від тієї ж марксистської традиції, причини для цих революційних перетворень і для зазначеного тренду загалом ми визначаємо не в економічній або технологічній, а в соціально-психологічній площині.

Головною передумовою для соціальних змін став розвиток культури мислення, а саме залучення критичності і логічно обґрунтованого умовиводу до формування уявлень про дійсність. Ідеться про зміцнення раціональності, яка починає поступово набувати сили в християнській Європі вже з часів пізнього Середньовіччя. З розвитком раціоналізму формування уявлень про дійсність усе більше починає базуватися на причинно-наслідкових зв'язках, а не традиції, враженнях, приватних інтересах або приписах. Світ природний і світ соціальний

поступово ставали предметом аналізу, а не догматичних інтерпретацій. Це заклало передумови для розроблення різних моделей соціального устрою, шляхів їх досягнення і т. ін. У добу Відродження з'являються роботи, присвячені соціально-політичній проблематиці, зокрема питанням державного управління. Розвиток суспільства починають розуміти як результат людської взаємодії та реалізації різних індивідуальних і групових інтересів.

Оскільки соціальний уклад поступово починають сприймати як справу рук людських, а не Господніх, то так само поступово починає актуалізуватися питання переформатування цього укладу відповідно до нових уявлень. Узагалі, розуміння причинно-наслідкових зв'язків тих чи інших дій як основа раціональності означає не лише пізнавальний прогрес, а й можливість усвідомленого вибору поведінки. Це означає, що людина стає суб'єктом щодо соціуму, а останній стає не лише предметом пізнання, а й предметом цілеспрямованих перетворень.

Убачання в людині суб'єкта соціальних перетворень знаменує зрушення в домінуючій у спільноті системі цінностей. Суб'єктність людини передбачає повагу до неї як до рушійної сили суспільства і повноправного члена суспільного договору. Це більше не елемент, підпорядкований інтересам роду і вмонтований у систему соціальних зв'язків, місце якого визначається традицією, а окрема особистість й індивідуальність, яка має свої права. Цьому ж сприяє і розвиток раціоналізму, який дає змогу долати релігійний догмат і той специфічний погляд на людину, який склався в добу Середньовіччя. Особистість поступово починають визнавати як вихідну цінність і силу, з якою потрібно рахуватися. Так закладаються підвалини гуманізму і людиноцентризму епохи Відродження.

Водночас людиноцентрична система цінностей з її повагою до невідчужуваних в особистості прав і свобод, відповідно, сприяє розвитку і суб'єктності, і раціонального мислення. Справді, людиноцентрична переорієнтація системи цінностей, закладена в добу Ренесансу, означала утвердження гуманістичного світогляду, що передбачало насамперед утвердження цінності окремого людського життя, а згодом – цінності людської гідності та свободи, зокрема і свободи мислення. Цінність людської свободи передбачає повагу до суб'єктності, а свобода мислення дає змогу відійти від догмату традиції та усталених соціальних норм, відкриваючи шлях до розвитку раціональності.

Усе це заклало основи для переформатування суспільства, зокрема і шляхом ліберально-демократичних революцій. Розвиток суб'єктності означає, що людина починає розглядати себе як активного перетворювача соціуму відповідно до власних поглядів та інтересів, а переорієнтація

системи цінностей на пріоритети людської гідності і свободи створює запит на такий соціальний устрій, де громадяни отримують рівні права перед законом та визнаються єдиним легітимним джерелом влади в державі.

Отже, можна сказати, що в основі ліберально-демократичних перетворень у Європі лежать соціально-психологічні чинники, тобто зміни в суспільній свідомості, а саме розвиток культури мислення, зростання поваги до людської суб'єктності, переорієнтація на гуманістичну систему цінностей. Ідеться про те, що причинами ліберально-демократичних революцій став запит широких верств населення на переформатування суспільних відносин, а також готовність громадян бути безпосереднім суб'єктом соціальних змін. Причому першоджерело цих процесів полягає не в розвитку, скажімо, продуктивних сил чи виробничих відносин, а в розвитку раціональності в межах загальноєвропейського культурного тренду.

Зазначені чинники ми розглядаємо як базову детермінанту, головну причину революцій, але успішність їхнього здійснення залежить не лише від цих чинників. У тактичному плані перемога або провал такого роду соціальних зрушень може залежати від конкретно-історичних, ситуативних факторів. Окремим питанням є успішність або неуспішність революційних перетворень у стратегічному плані.

У цьому питанні треба виокремити два моменти. Перший з них пов'язаний із самою специфікою демократичних політичних режимів, які передбачають залучення широких верств населення до процесів державного управління. Тому успішне функціонування цих режимів можливе лише тоді, коли громадянам країни притаманний певний рівень політичної культури (Жовтянська, 2015). Вони мають бути достатньо активними соціальними суб'єктами, щоб брати участь у політичному процесі. Також вони мають бути зорієнтованими на ліберально-демократичні цінності, бо інакше успішне функціонування демократичного режиму не матиме для них жодного сенсу. Крім того, вони мають бути достатньо політично компетентними, оскільки саме від їхнього вибору в кінцевому підсумку залежать вектор і спосіб державного розвитку. І якщо соціальна суб'єктність та орієнтація на ліберально-демократичні цінності були до певної міри сформовані в суспільстві на тому етапі його розвитку, що передував революційним перетворенням, оскільки були їхньою передумовою, то політична компетентність є тією соціально-психологічною характеристикою громадян (і суспільства загалом), яка формується значною мірою в самому досвіді державного управління. І це стосується не лише широких

верств населення, а й нових еліт, які приходять до влади в післяреволюційний період.

Другий момент пов'язаний з першим і полягає в несформованості нових політичних інститутів у державі одразу після революції. Вони так само, як і зміни в суспільній свідомості, напрацьовуються лише поступово в процесі історичного розвитку.

Ці два моменти є причиною виникнення соціальних та економічних криз у державі, які майже неодмінно загострюються в післяреволюційний період. Результатом є зростання антидемократичних настроїв у суспільстві та поява можливостей для приходу до влади різного роду реваншистських сил. Тому типовими є ситуації, коли спроби встановлення демократії завершуються реакцією, реставрацією, формуванням диктаторських режимів тощо.

Прикметно, що за домодерністської доби в історії Європи такі історичні відкати здебільшого набували форми реставрації монархії або встановлення диктатури. Натомість у добу модернізму (під нею ми розуміємо період від кінця XIX до другої половини XX століття) постреволуційні реакції після невдалих спроб побудови демократій набувають іншої форми, а саме тоталітарних режимів.

Така специфіка зумовлена розвитком політичних ідеологій і поступовим відходом у Новий час від комплексу соціальних норм та уявлень традиційного суспільства, зокрема тих, що освячували непохитність монархії. Своїм походженням ці процеси зобов'язані поступу раціональності та культури критичного мислення, про які йшлося вище. Аналіз соціальності через встановлення причинно-наслідкових зв'язків уможливив розроблення різних моделей суспільного устрою та шляхів їх реалізації, що стало передумовою формування політичних ідеологій. Водночас критичний перегляд традиційного соціального укладу і релігійного догмату дав змогу відмовитися від погляду на монархію як єдино можливу форму правління.

Тому провали у спробах встановлення демократичних режимів за доби модернізму супроводжувалися здебільшого вже не реставрацією монархії, а актуалізацією ідеологій, які опонували ліберально-демократичним орієнтаціям. Ідеться про ультраправу та ультраліву політичні ідеології, на основі яких і було сформовано тоталітарні режими XX століття.

Ці дві ідеологічні системи, з одного боку, були багато в чому протилежними одна одній за змістом, а з другого – мали багато спільного. Обидві вони визнавали пріоритетність соціальних інтересів над особистісними, що вже заклало передумови для антиліберальної та антигуманістичної політики. І хоча в першому випадку як такий

надважливий соціум було обрано націю (політичну або етнічну), а в другому – певний соціальний клас, та в обох випадках функцію упровадження і захисту соціальних інтересів виконувала держава, яка в особі правлячих еліт мала монополію на політичну суб'єктність.

Також обидві вони наголошували на світоглядній виключності своїх доктрин, яка базувалася на прийнятті абсолютної значущості представлених ними ціннісних рядів та змістів, що, зрештою, і зумовило тоталітарний характер сформованих на основі цих ідеологій режимів. Ця претензія на абсолютну правду багато в чому ріднить зазначені доктрини з релігією домодерного суспільства: вона так само претендувала на роль світоглядного монополіста і так само забезпечувала людину життєвими смислами, заданими позачасовими, граничними цінностями.

Найвища цінність нації, на якій наголошує ультраправа ідеологія, дає змогу трансцендувати сферу індивідуального життя і подарувати йому сенси, які формуються через причетність до чогось, що розмикає його обмеженість, кінченість. Крім того, ідентифікація з нацією дає людині змогу відчувати єдність з великою етнічною спільнотою з усім багатством її історії та культурних надбань. Як зауважує Б. Андерсон (2001), конструкт нації утверджується в міру зниження влади церкви і династії, коли вони більше не могли задовольняти потребу людини в забезпеченні її уявного безсмертя; водночас функціонування цього конструкта безпосередньо пов'язане з можливістю ототожнення індивіда з прийнятим у спільноті сонмом героїв.

Не меншими потужностями в забезпеченні людини життєвими сенсами володіє ультраліва ідеологія з її задекларованими орієнтирами на безкласове суспільство, яке виключає можливість експлуатації людини людиною і в якому впроваджено ідеали рівності та справедливості.

Спільним для обох доктрин також є те, що утвердження своїх принципів та ідеалів у межах кожної з них розглядається лише в контексті боротьби з певними соціальними групами, аж до усунення останніх. Саме в існуванні та діяльності аутгруп, виокремлених за національною або класовою ознакою, убачається головна перепона на шляху забезпечення омріяного добробуту тієї спільноти, яка визначається ідеологією пріоритетною цінністю. При цьому аутгрупам приписується низка негативних рис та інкримінується провина перед цією значущою спільнотою. Таким чином, в основі обох ідеологій лежить біполярна опозиція типу «добро – зло», полюси якої прив'язані до конкретних ін- та аутгруп. Зрозуміло, що в процесі впровадження зазначених доктрин у політичну практику функціонування інгрупи пов'язується з державою (та її союзниками), а роль аутгруп виконують визначені цією державою вороги.

Наявність вищеназваної біполярної опозиції в основі ідеологій багато в чому пояснює специфіку побудованих на їхній основі політичних режимів. У ситуації, коли держава як осередок добра (чи як утілення найкращої у світі нації, чи як носій єдино правильної політичної ідеології, чи, зрештою, просто як найрідніша і найкраща у світі країна) протистоїть зовнішнім руйнівним силам, то окремі «перекуси на місцях» видаються меншим і прийнятним злом на тлі боротьби із злом великим. Цим значною мірою пояснюється притаманне населенню тоталітарних країн некритичне ставлення до влади, виправдовування її жорстокої політики, терпимість до економічних і соціальних негараздів тощо.

Як уже зазначалося, популярність тоталітарних ідеологій значною мірою була пов'язана з невдалими спробами розбудови демократії, оскільки ці політичні доктрини являли собою альтернативу до ідеологій ліберально-демократичного напрямку. Для населення, яке не впоролось з тягарем, накладеним відповідальністю самоуправління, актуальним ставав запит на «сильну руку», а також на політичні моделі популістського типу, які пропонували відносно прості й швидкі рішення проблем і покладали відповідальність за ці проблеми не на широкі народні маси, а на конкретні соціальні групи. Водночас такий запит уможлилювався завдяки певним соціально-психологічним характеристикам населення, а післяреволюційні кризи тут відігравали роль ситуації, що його запускають.

До таких характеристик слід віднести, по-перше, недостатньо високий рівень орієнтації на ліберально-демократичні цінності, з якими тоталітарні ідеології, засновані на альтернативних орієнтирах, відверто дисонують. По-друге, це недостатньо високий рівень соціальної суб'єктності, що уможливлює запит на «сильну руку» та перекладання відповідальності за кризові явища на аутгрупу. По-третє, це брак раціональності і критичного мислення, що дає змогу приймати спрощені пояснювальні схеми типу бінарної опозиції «добро – зло» у прив'язці до конкретних соціальних груп, а також довіряти політичній пропаганді та маніпуляціям владної верхівки.

Тут може виникнути запитання: якщо розвиток раціональності, соціальної суб'єктності та ліберально-демократичних ціннісних орієнтацій лежить в основі демократичних перетворень у Європі, то як брак саме цих характеристик міг стати підставою для прийняття населенням тоталітарних ідеологій у постреволуційний період? Справа в тім, що коли ми говоримо про «розвиток соціально-психологічних характеристик населення» або про «розвиток масової свідомості», то оперуємо узагальненнями, які знімають конкретику тих процесів, що реально відбуваються. Насправді наявність такого розвитку не означає,

що він стосується всього населення тотально. У реальності частина населення буде бажати ліберальних змін, частина, навпаки, буде їх боятися і зажадає або відтворення старого традиційного ладу, або нової жорсткої соціальної ієрархії. Частина ж населення завжди буде аполітичною і схилатиметься до того чи іншого вектора залежно від ситуації. Саме тому вираженість певних соціально-психологічних характеристик населення може бути достатньою для здійснення революційних зрушень, але недостатньою, щоб впоратися з подальшими труднощами і не піддатися спокусам тоталітарних ідеологій з їхньою претензією на абсолютну правду. Загалом якраз нерівномірний розподіл певних соціально-психологічних характеристик населення та їх недостатня імплементація у політичну культуру уможливають історичні відкати в післяреволюційний період: ліберально-демократичні ціннісні орієнтації та соціальна суб'єктність у суспільстві виявляються вираженими недостатньо для того, щоб витримати соціально-економічні труднощі та відмовитися від повернення до владного диктату.

Як відомо, майже всі тоталітарні режими доби модернізму, побудовані на ультраправій ідеології, зазнали краху в результаті Другої світової війни. Натомість комуністичні режими на той час продовжували функціонувати, а деякі з них функціонують і досі. Водночас змістове навантаження їхніх державних ідеологій зазнало істотних смислових трансформацій в процесі історичного розвитку (Жовтянська, 2020). Зокрема, вихідна марксистська доктрина ставала все менш інтернаціональною, звужуючись до конкретних державних інтересів як осередку «добра». Це цілком корелює із загальними тенденціями доби постмодернізму з її критичним ставленням до великих романтичних проєктів та утопій.

Саме цим можна пояснити, що в сучасному світі провали в спробі здійснення ліберально-демократичних перетворень завершуються авторитаризмом або тоталітаризмом, побудованим на відносно простих ультраправих ідеях (випадок ісламського фундаменталізму треба оговорювати окремо); класичні ультраліві ідеї залишаються малозатребуваними. Зазначимо, що тоталітарні режими, побудовані на ідеологічних засадах, загалом є більш стійкими утвореннями порівняно із звичайним авторитаризмом, оскільки, як уже говорилося, заради більш значущих цінностей суспільство готове миритися з негативними явищами державної політики. Тому наявність ідеологічного ресурсу може бути справжнім порятунком для влади країн із внутрішнім протестним потенціалом або відцентровими тенденціями.

Сучасний світ демонструє, що тоталітарні режими не обов'язково виникають безпосередньо на уламках традиційного суспільства після

невдалих спроб розбудови демократії. Власне, країни, точніше їхні народи, можуть робити в процесі історичного розвитку багато таких спроб, аж поки демократичні інститути в цих країнах справді запрацюють. І ризик встановлення тоталітаризму є після кожного такого невдалого підходу і подальшого відкату, особливо якщо владі вдасться залучити до свого арсеналу ідеологічний ресурс. Прикладом є сучасна Російська Федерація, яка сформувала тоталітарний режим на основі ультраправої ідеології після невдалої спроби переходу на рейки ліберально-демократичних відносин, чому передував розпад Радянського Союзу – тоталітарної держави, заснованої на ультралівій ідеології.

Насамкінець розглянемо феномен ісламського фундаменталізму. Аналізуючи вище детермінанти, які передували формуванню тоталітарних режимів, а передусім розвиток культури мислення, який привів, зокрема, до відходу від релігійного догмату, секуляризації соціальних відносин і формування політичних ідеологій, ми мали у фокусі уваги логіку історичного процесу в Європі. Завдяки активному поступу раціонального мислення європейське суспільство першим відійшло від традиційного укладу й опинилося в авангарді розбудови ліберально-демократичних відносин. Але не всі спільноти розвиваються рівномірно і не скрізь відбулася критична верифікація норм та уявлень традиційного суспільства. Як наслідок, не всім сучасним країнам притаманне відокремлення релігії від світських практик, зокрема соціально-політичного життя. Водночас ці країни, як власне і всі країни сучасного відкритого світу, зазнають культурного, економічного і політичного впливу умовного «Заходу», подекуди запозичуючи в нього соціальні інститути та водночас адаптуючи їх до своєї політичної культури і того світогляду, який відповідає їхньому історичному досвіду. Прикладом тут може бути Іран, який формально є республікою, а насправді являє собою жорстку теократію з тоталітарним режимом правління.

Зауважимо, що сучасні фундаменталістські режими незалежно від заявленої форми правління – чи республіканські з авторитарним лідером на чолі, чи монархічні – мають певну специфіку порівняно з колишніми монархіями традиційного суспільства. Останні існували в ситуації, коли релігія виконувала роль світоглядного монополіста, а життя регулювалося традиційними соціальними нормами, які передбачали наявність усталених соціальних ієрархій як децю само собою зрозуміле. Сучасним фундаменталістським режимам і тоталітарним режимам як таким доводиться існувати в умовах множинності ідеологій (які витісняються цими режимами, але все-таки представлені в інформаційному полі), а до того ж ще й конкурувати з розвиненими

демократіями. Навіть у суспільствах з традиційним укладом і пануючими релігійними уявленнями частина населення все одно буде орієнтованою на ліберальні зміни, особливо зважаючи на соціальні та економічні стандарти життя в розвинених демократичних країнах. Для подолання такого внутрішнього спротиву – актуального чи потенційного – авторитарній владі доводиться застосовувати жорсткі санкції, укріплювати репресивний апарат, закривати інформаційне поле, або, іншими словами, максимально розвивати тоталітарний контроль у державі. Тобто сама наявність конкуренції з демократіями змушує інші режими посилювати тоталітарні тенденції, і це те, що зближує фундаменталізм і тоталітаризм, заснований на ультраправій або ультралівій ідеологіях.

Водночас, як ми бачимо, між цими двома феноменами попри цілу низку спільних рис (а передусім це порушення прав і свобод людини, майже необмежені повноваження влади, придушення інакомислення) є й суттєві відмінності. Тоталітаризм, заснований на ультраправій або ультралівій ідеології – це феномен модерністського або постмодерністського суспільства, якому притаманне критичне переосмислення традиційних норм та уявлень, зокрема і релігійних догматів. Натомість фундаменталізм – це феномен, який може виникати в спільнотах, характер формування норм та уявлень яких відповідає традиційному суспільству і які зазнають культурного впливу з боку суспільств іншого типу.

Висновки. У комплексі детермінант, що спричиняють формування тоталітаризму, можна виділити три аспекти, або три пласти. Перший з них представлений детермінантами, які приводять до переформатування традиційного суспільства, відходу від старої форми правління і побудови нових демократичних режимів. Це розвиток раціональності, який, відповідно, стає каталізатором для розвитку соціальної суб'єктності і людиноцентричних засад гуманізму. Другий аспект представлений детермінантами, які зумовлюють провали в розбудові демократичних відносин і подальшу реакцію. Це нестача політичної компетентності, а також нерівномірний розподіл соціальної суб'єктності та орієнтації населення на ліберально-демократичні цінності. Третій аспект пов'язаний з розвитком ідеологій, зокрема і тих, що належать до ультраправої та ультралівої частин політичного спектру. Детермінантою для цих процесів є розвиток раціональності, який уможливив розроблення різноманітних моделей суспільного устрою та шляхів їх реалізації. Водночас нерівномірний розвиток цієї раціональності, так само як і соціальної суб'єктності та ліберально-демократичних ціннісних орієнтацій серед

населення, та їх недостатня імплементованість у політичну культуру є передумовою прийняття суспільством тоталітарних ідеологій.

Практична значущість результатів полягає передусім у виокремленні соціально-психологічних характеристик суспільства, які є запобіжником для формування тоталітаризму. Насамперед ідеться про раціональність і критичне мислення і, зокрема, про їх застосування до аналізу моделей суспільного устрою. Сюди ж можна віднести і загалом розвиток соціогуманітарного знання як тієї бази, на якій формується політична компетентність особистості. Звісно, бажано, щоб такий інтелектуальний ресурс був доповнений вихованням в особистості соціальної суб'єктності та поваги до ліберально-демократичних цінностей, але ми маємо бути свідомими того, що формування цих якостей є значно складнішим процесом, ніж просто здобування певних знань, оскільки вимагає змін у політичній культурі суспільства загалом.

Список використаних джерел

- Андерсон, Б. (2001). *Воображаемые сообщества*. Москва: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле.
- Арендт, Х. (1996). *Истоки тоталитаризма*. Мсква: ЦентрКом.
- Горностай, П. П. (2017). «Гібридна ідеологія» як об'єкт соціальної патофизиології. *Проблеми політичної психології*, 5 (19), 223–236.
- Жовтянська, В. В. (2015). Ідеологічні детермінанти суспільного розвитку. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 35 (38), 24–34.
- Жовтянська, В. В. (2020). *Психологія репрезентацій дійсності*. Київ: Талком.
- Поппер, К. (1994). *Відкрите суспільство та його вороги*. (Т. 1-2). Київ: Основи.
- Фромм, Э. (1990). *Бегство от свободы*. Москва: Прогресс.
- Adorno, Th. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N. (1950). *The Authoritarian Personality*. Norton: NY.
- Chabbana, M. (2007). Psychological preconditions of totalitarianism and their effect on democratic transformations in European states. *Eurolimes*, 4, 148–163.
- Desmet, M. (2022). *The psychology of totalitarianism*. Chelsea Green Publishing.
- Friedrich, C. J., & Brzezinski, Zb. (1965). *Totalitarian dictatorship and autocracy*. Cambridge (Mass.): Harvard university press.
- Montuori, A. (2005). How to make enemies and influence people: Anatomy of the anti-pluralist, totalitarian mindset. *Futures*, 37, 18–38.

References

- Adorno, Th. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N. (1950). *The Authoritarian Personality*. Norton: NY. (in English)
- Anderson, B. (2001). *Voobrazhayemye soobshchestva* [Imagined Communities]. Moscow: Kanon-Press-C, Kuchkovo pole. (in Russian)
- Arendt, H. (1996). *Istoki totalitarizma* [The origins of totalitarianism]. Moscow: TsentrKom. (in Russian)
- Chabbana, M. (2007). Psychological preconditions of totalitarianism and their effect on democratic transformations in European states. *Eurolimes*, 4, 148–163. (in English)
- Desmet, M. (2022). *The psychology of totalitarianism*. Chelsea Green Publishing. (in English)
- Friedrich, C. J., & Brzezinski, Zb. (1965). *Totalitarian dictatorship and autocracy*. Cambridge (Mass.): Harvard university press. (in English)
- Fromm, E. (1990). *Begstvo ot svobody* [Escape from freedom]. Moscow: Progress. (in Russian)
- Gornostay, P. P. (2017). «Hibrydna ideolohiia» yak ob'ekt sotsialnoi patopsykholohii ["Hybrid ideology» as an object of social pathopsychology]. *Problems of political psychology*, 5 (19), 223–236. (in Ukrainian)
- Montuori, A. (2005). How to make enemies and influence people: Anatomy of the anti-pluralist, totalitarian mindset. *Futures*, 37, 18–38. (in English)
- Popper, K. (1994). *Vidkryte suspilstvo ta yoho vorohy* [The open society and its enemies]. Vol. 1-2. Kyiv: Osnovy. (in Ukrainian)
- Zhovtianska, V. V. (2015). Ideolohichni determinanty suspilnoho rozvytku [Ideological determinants of social development]. *Scientific studios on social and political psychology*, 35 (38), 24–34. (in Ukrainian)
- Zhovtianska, V. V. (2020). *Psykholohiia reprezentatsii diisnosti* [The psychology of representations of reality]. Kyiv: Talkom.